

METODOLOOGILISI MÄRKUSI KIRJANDUSPROTSESSI ANALÜÜSI KOHTA

Pärast NLKP Keskkomitee otsust kirjandus- ja kunstikriitika kohta (1972) on olukord meie vabariigis kriitika alal mõneti paranenud. Vähemaks on jäänud kirjanduskriitilisi esinemisi, milles romaani, jutustust või luuleraamatut vaadeldakse immanentse nähtusena kitsalt esteetilise vaatenurga alt, rohkem pööratakse tähelepanu sotsiaalsete protsesside kajastumisele kunstiteostes.

Kahjuks tuleb aga märkida, et vana tõi on visa kaduma. Kõrvuti kirjutistega, milles autori seisukoht rajaneb kunstiteose marksistlikul analüüsil, milles sotsiaalse analüüsi meetod on orgaaniliselt seostatud vormivaatlusega, ilmub ka selliseid, milles ei püütagi näha seoseid ja haakumisi kaasaja ühiskonna arenemise konkreetsete avaldustega, vaid peaarh on asetatud vormivaatlusele.

Üksikteose analüüsimise puhul on see viimane veel n.-õ. pool pattu. Kui aga niisugune meetod kandub üle vaateartiklisse, siis hakkab see segama kirjandusprotsessi mõistmist. Just see asjaolu sundiski mind sulge haarama.

Möödunud aastal ilmus ajakirjas «Looming» kaks ülevaadet, mis käsitlevad eelmise aasta kirjandustoodangut: Olev Jõe «1973. aasta proosamaastik» (nr. 4) ja Jaan Kaplinski «Luuleraamatuaasta 1973» (nr. 5). Nende ülevaadetega tutvumine jättis käesolevate ridade autorile mulje, et kirjandusprotsessi analüüsis leidub veel puudujääke, et see ei vasta veel täiesti kolm aastat tagasi NLKP Keskkomitee otsuses kirjandus- ja kunstikriitika kohta püstitatud nõuetele.

Enne kui asuda mõlemat ülevaateartiklit vaatlema, tahaksin meenutada Villem Grossi sõnavõttu üleliidulisel kriitikute nõupidamisel Tbilisis möödunud aasta aprillikuus, mis ilmus «Sirbi ja Vasara» 17. mai numbris ja kandis pealkirja «Vajadus meie aja kangelas järele». Sõnavõtt

andis meie vabariigi kirjandusprotsessile minu arvates väga õige iseloomustuse. V. Gross märkis selles, et kui teritada pilku meie kirjandusnähtuste poolustele, siis «näeme ühelt poolt teoseid, milles uue jõuga peegeldatakse murrangulisi sündmusi meie rahva elus. Neis teostes näidatakse, et peamist osa nois sündmusis etendasid eesrindlikud inimesed, kommunistid, kes julgelt võtsid endale vastutuse oma ajastu ees [...]. Niisugune ideelis-kunstiline ühtsus on orgaaniliselt omane näiteks Paul Kuusbergi loomingule, keda eesti kirjanduses võime pidada eriti täpseks sotsiaalseks eritlejaks. Suurt tööd teeb praegu Egon Rannet, kes omal ajal lõi meelde jääva kommunisti Kustas Loki kuju näidendis «Südamevalu» [...]. Teiselt poolt leiame teosed, milles kujutatakse inimest üldse, tema võõrandumist ja üksiolekut selles nn. julmas maailmas, kus arengu, progressi eest tuleb valusasti maksta.»

Ja autor lisab: «Võime igatahes öelda, et meie kirjandus ei astu vajalikul määral oma aja ees, ei rahulda lugeja nalga tänase inimese järele, ei anna küllaldase sügavusega meie aja kangelas.»

Artiklis on seega esitatud kirjandusprotsessi küllaltki selge sünkroonne läbilõige ja omapoolne hinnang. Lõpuks, asudes lugeja seisukohale, sõnastab autor tulevikku suunatud soovi: «Tõepoolest on suur soov lugeda raamatut just... niisugustest meie päevade kommunistidest, kes tunnevad oma tööd ja kes samal ajal on haritud, siirad, huumorimeelega, võluvad inimesed.»

On mõistetav, et V. Gross ei saanud lühikeses sõnavõtus-artiklis kõiki oma seisukohti vajalikul määral argumenteerida konkreetsemate näidetega, selleks oluks vaja rohkem ruumi. Sellele vaatamata on mul soov võrrelda V. Grossi seisukohti O. Jõe ja J. Kaplinski ülevaateartikli kontseptsioonidega.

Olev Jõgi alustab oma ülevaadet autori ees seisvaist raskustest ja asub kohe kriiteeriume püstitama. Ta kirjutab: «Tänapäeva inimese esteetiliste vajaduste rahuldamine, tema vaimne kujundamine moodustab kaasaegsuse sotsioloogilise aspekti, kaasaja probleemide kajastamine ja vastupeegeldumine teose ideestikuga aga selle ideeliskunstilise aspekti. Ent ometigi ei suuda need kaks aspekti kaasaegsusprobleemi täielikult tühjendada. Kõige käegakatsutavam ja kõige triviaalsem aspekt, mille ümber ilmalati kõige rohkem juttu, on ju nimetamata: see on kaasaja aine, kaasaja tegelikkuse ja inimese kujutamine.»

See on juba mingi programm. Veidi häirib, et kolmandat aspekti on autor miskipärast nimetanud triviaalseks, s. o. tavaliseks, labaseks, kulunuks. Analüüsi alustab Jõgi siiski sellest triviaalsest aspektist: «Kui selle viimase vaatenurga alt 1973. aasta proosa juurde minna, siis peab ka kutseline nõudlikkusespets mõõnma, et pärast pikaajalist hoovõtmist on kirjandus mõõdunud aastakümne jooksul siiski kaasaja tegelikkuse juurde jõudnud, vähemalt ta tegeleb nüüd sellega rohkem kui lähemas minevikus.» (Lk. 650.)

Autor rajab oma ülevaate üksikute autorite analüüsile ning annab üksikasjalise informatsiooni ilmunud teostest. Üksikute autorite ja teoste puhul võib ju O. Jõega nõustuda või mitte nõustuda, kuid üldiselt on need ülevaate osad meisterlikult kirjutatud, korrektset ja parajalt sapised. Kogu analüüs on aga antud n.õ. seestpoolt välja poole, nii et kui tahaksime ülevaatest saada kirjandusprotsessi üldpilti, s. o. nende hoovuste ja suundade iseloomustust, mis ühendavad proosakirjanduse üksikuid alasid ja rühmitusi, siis niisugust informatsiooni me ei saa. Puudub kirjandusprotsessi vaatlus väljastpoolt sissepoole, kirjandusprotsessi terviklik analüüs sotsiaalsuse vaatevinklist.

Alustame kasvõi sellest, et lõpetanud oma analüüsid leheküljed, s. o. ülevaate põhiosa, jõuab O. Jõgi mõnevõrra ootamatult järeldusele, et «olemise väiksust, ideaalide puudumist või depressiivseid hingeseisundeid kujutab üks teos teise järel», et sellest «hakkab kuidagi umbne, horisondid kisuva kitsaks, perspektiiv ähmastub». Autor küsib: «Kas ei ole selles siiski omajagu ühekülgsust?» (Lk. 644—665.)

See minu arvates väga õige järeldus on aga mõneti seostamatu sellega, mida autor oli üldistavalt rõhutanud oma ülevaate alguses: «Kõhkluseta võime kinnitada, et kõik 1973. aastal esmailmunud proosateosed, kõik romaanid, jutustused, novellid ja lühemad proosavormid on orienteeritud tänapäevale, peavad silmas tänapäeva lugejaspubliku esteetilisi vajadusi, on määratud selle publiku mitmesugustele kihtidele, tema esmaülesanne on kujundada tänapäeva lugeja tundeid ja tahet.» (Lk. 649—650. Minu sõrendused — E. P.).

Igatahes jääb lugejale ähmaseks, misugusel määral peegeldavad meie tegelikkust teosed, kus kujutatakse olemise väiksust, ideaalide puudumist või depressiivseid hingeseisundeid. Kuidas niisugused teosed peavad silmas tänapäeva lugejaspubliku esteetilisi vajadusi? Ja mismoodi on nad orienteeritud tänapäevale?

O. Jõgi jõuab sellisele pessimistlikule järeldusele pärast V. Ilusa «Kaotusseisu» ja E. Tennovi «Live. Iive» veelkordset analüüsi (lk. 664). Ta lisab küll kohe, et neile kahele võiks juurde arvata M. Traadi «Maastiku» põhiliini, M. Undi mõlemad jutud («Mattias ja Kristiina» ning «Ja kui me surnud ei ole, siis elame praegugi») ja veel mõne teose, mille tähtsus on väiksem.

O. Jõgi leiab, et M. Traat on oma «Maastikus» üsna programmipäraselt rõhu asetanud sellele, mida võib nimetada külaelu idiotismiks, on esitanud terve galerii tuimi, rumalaid, lollahneid, egoistlikke inimesi, jõhkraid elupilte ja episoode, kujutanud põllumajanduse kollektiviseerimise eesmärgi aastaid kõigi raskuste, väärnähtuste, juhtimissaamatuse ja korralagedusega, ühesõnaga andnud meie elust võrdlemisi sünged pildi. Analüüsi lõpupoole ütleb ta aga: «Ent teos sisaldab siiski ka seda, mille ülesanne ei ole tekitada negatiivseid emotsioone. Selles on töötava inimese väärtustamist, on noorte endastinõistetavat optimismi, on karjanaiste tublidust nende nüristavas, poeesiavaeses töös.» (Lk. 651.) Niisiis annab Jõgi M. Traadi romaanile hinnangu, mis on ju õige: selles pole varjatud ei elu positiivseid ega ka varjukülgi. Ja kui ta hiljem väidab, et M. Traadi teose põhiliini võib lülitada nende teoste hulka, mis kujutavad elu nii, et hakkab umbne, horisont kisuva kitsaks ja perspektiiv ähmastub, siis ei ole see väide minu arvates kuigi

kindlalt seotud romaani konkreetse analüüsiga.

Samasugune on lugu ka V. Ilusa ja E. Tennovi teosega (lk. 651—653). Ülevaate autor ei ole analüüsis esile toonud olukordi, millest ilmneks teoste tegelaste olemise väiksust, ideaalide puudumist või depressiivseid hingeseisundeid, kuigi seda kõike on kummaski teoses kahtlemata ka olemas. Nähtavasti mitte need faktid ei määra teoste iseloomu, vaid just see, mida O. Jõgi on ise ära märkinud: «Niisiis on Ilusal keskkond ja inimesed nähtud võrdlemisi ligidalt, realistlikult, kõigi inimlike joontega ja minevikuseostega. Ja kellele oleks õigust kirjanikku selle eest laita? Moraaliprobleemid, inimesse suhtumise probleemid on olemas igasuguses keskkonnas. Ilus on nende käsitlemiseks siirdunud töölisalavisse, linna ja maa piirile, ja loomulikult tuleb seda positiivselt hinnata.» (Lk. 653.) Ka Tennovi romaani «Iive. Iive» kohta ei ole ülevaate autoril erilist halba öelda. Jah, Tennovi teos paistab mingi seiklusromaani «nõukogude variandina», mis teostatud mingis humoristlikus vestestiiilis. Selle taga peitub nähtavasti probleem, mida on nimetatud konformismiprobleemiks, kuid see jääb sügavalt maetuks romaani «galantsete» seikluste ning neist kasvavate kimbatuste alla; pahed saavad lõpuks nuheldud, kuid voorused jäävad kõrgeks kiitmata. Ja ongi kõik, mis O. Jõel on olnud öelda Tennovi romaani kohta. Ka siin ei ole näha seda mõtteniiti, mis viiks lugeja konkreetse analüüsi juurest üldistava lõpptulemuse juurde.

M. Undi, V. Vahingu ja A. Valtoni 1973. aasta töodes leiab Jõgi palju ühiseid jooni ja küllap sellepärast ongi neid ka ülevaates käsitletud koos. Aga vaatleme neid autoreid pisut tähelepanelikumalt.

Mati Undilt, nagu juba märkisime, ilmus 1973. aastal kaks teost — «Mattias ja Kristiina» ning «Ja kui me surnud ei ole, siis elame praegugi». Mõlema novelli probleemiks, ütleb Jõgi, on «tänapäeva noore inimese eneseteostus ja selle võimalused, tema vastuolud ja konflikt ümbrusega, tema rebelleerimine ja selle põhjused. Sealjuures ei ole põhjuste näitamine «Mattiases ja Kristiinas» autori tugevaim külg» (lk. 659).

M. Undi teose sisu on üheülbaline: konflikt ühiskonnaga, mäss ümbruse vastu huligaanitsemise ja kuritegevuse kaudu ning kogu niisuguse «eneseteostuse» loomulik

kokkuvarisemine. Ka autori positsioon on teada: ta näitab Mattiast ainult kui tagakiusatavat, süütut kannatajat. Sellepärast kõlabki mõnel määral dissonantsina ülevaate autori järeldus, et «teos on hinnatav oma aktiivse juurdlemisega tänapäeva noore inimese mõttemaailma, tema sotsiaalse te (Minu sõrendus — E. P.) suhete ja eneseteostusvõimaluste üle». Selle üle tuleks küll väga kahelda.

Teine M. Undi teos on pühendatud samale probleemile. Ka selles luhtub noore inimese eneseteostussoov ümbruse ängistava väikekoodanliku roiskumise tõttu. O. Jõgi märgib, et «mõlema jutustuse aktuaalne probleemiseade annab neile suure väärtuse» (lk. 659).

Peab ütleva, et O. Jõe mõttekäikudest M. Undi ja ka mõne teise autori teoste kohta paistab silma omapärane vastuolu, mis väljendub selles, et Jõgi justkui ei seo oma mõtteid ots otsaga kokku. Kui asuda asja juurde lihtsa loogilise mõtlemise seisukohalt, on näiteks raske mõista positiivset lõppotsust M. Undi viimastele teostele.

V. Vahingu novelli «Sina» kohta ütleb O. Jõgi pärast lühikest analüüsi: «Ei ole vastuvõetav ka novellis avalduv inimesekäsitus: inimene jääb väljapoole sotsiaalseid seoseid, ainult bioloogiliseks olendiks.» (Lk. 660.) Tähelepanek on täpne, võib-olla oleks võinud veel lisada, et sama kontseptsiooni võime leida ka kirjaniku teistes, varem ilmunud teostes.

A. Valtoni loomingust ülevaadet tehes märgib O. Jõgi, et viimasel ajal on see kirjanik teinud mitu tublit sammu lähemale intellektuaalsele konstruktsioonile. Lisaksin vaid juurde, et A. Valton on ka mõõdnud aastal truuks jäänud oma põhiteemale: näidata elu illusoorust («Tulede vahel»), selle silmakirjalikkust ning tühisust («Juubel»). Niisiis võib 1973. aasta proosakirjanduse põhjal ära märkida kolme kirjanikku, kes oma teostes kujutavad peamiselt olemise väiksust, ideaalide puudumist, elu illusoorust ning tühisust: need on M. Unt, V. Vahing ja A. Valton.

*

O. Jõgi kasutab oma ülevaates rida sünonüümseid sõnu ja sõnaühendeid mõistete «sotsiaalsus», «sotsiaalne» väljenda-

miseks: suhe nüüdisajaga, orienteerimine tänapäevale, kõnelemine oma ajaga, kaasaja probleemide kajastamine, tänapäeva tegelikkuse kujutamine, külaelu idiotismi kujutamine, põllumajanduse kollektiviseerimine, karjanaiste tublidus jne. See näitab kriitiku praktilist lähenemist sotsiaalsuse aspekti lahtimõtestamisele, aga ka tema subjektiivset arusaamist ja maitset.

O. Jõe sotsiaalsusemõiste lahtimõtestamise nivoo erineb üsna oluliselt V. Grossi omast. V. Gross ise ütles ühel nõupidamisel, et tema kirjutist ja O. Jõe pikemat ülevaadet ei ole võimalik omavahel võrrelda. Arvan siiski, et kui küsimuste käsitlemise sügavuselt ja avaruselt ei saa omavahel võrrelda lühikest artiklit ja pikemat ülevaadet, siis põhiseisukohtade võrdlemine on võimalik, sest need on nii lühikeses kui ka pikemas kirjutises olemas ja seega võrreldavad. Muidugi, kui autorid asuvad maailmavaatelistes ja metodoloogilistes küsimustes ühel ja samal platvormil.

Sotsiaalsuse mõiste avamiseks kasutab V. Gross järgmisi sünonüümseid sõnu ja sõnaühendeid: eesrindlikud inimesed, kommunistid, murrangulised sündmused meie rahva elus, võitlus rahu eest, kolmanda maailmasõja oht, võitlus imperialismi vastu, fašismi restauratsiooni oht, inimese võõrandumine ja üksiolek, usk ellu ja tulevikku jne.

Kuigi mõlema autori esinemistest toodud näited võivad tunduda juhuslikena ja tekstist kunstlikult väljakistutena, on sellel meetodil siiski oma jagu eluõigust. Just sünonüümide kasutamise kaudu konkretiseeruvad üldmõisted, samuti on sel teel võimalik dešifreerida suurte ühiskondlike loosungite ja käibemõistete klassisisu. On tähelepanev, et kodanliku ideoloogia erinevust sotsialistlikust on tekstis võimalik aduda suurel määral just sünonüümide võrdlemise kaudu. See kõneleb sellest, et seda meetodit pole ka kirjandusteaduslikus analüüsis võimalik vältida.

Mõlema autori esinemistest toodud näited kõnelevad sellest, et vahendid, mida kasutab O. Jõgi, on mõneti abstraktsemal tasemel kui V. Grossi omad. See omakorda seletab asjaolu, miks O. Jõe ülevaade tervikuna jääb mõnel määral kaugemale kaasaja elufaktide tasemest, miks ülevaate haakumine nendega on nõrgem. Sellest tulebki minu arvates see omapärane feno-

men O. Jõe ülevaates, et esimeses osas (kuni 4. alajaotuseni) on kõik eesti proosakirjanikud tunnistanud sotsiaalseiks ja kaasaja tasemel seisjaks ning seega nähtavasti ka ühiskonnaelu õigeiks peegeldajaks, ja alles ülevaate 4. osas leiab autor äkki, et sotsiaalsuse aspektist vaadatud on siiski olemas kirjanikke, kes kujutavad tegelikkust peamiselt negatiivset vaatepunktist, seega ühekselt.

Tahes-tahtmata jääb mulje, nagu oleks O. Jõgi alles oma ülestähenduste kontrollimisel (alajaotus algabki autori märkusega, et on vaja veel lähemalt silmitseda mõnda märkmikulehte) avastanud kirjanikke, kes kujutavad meie aega ja ühiskonda sotsiaalselt negatiivse kvaliteedimärgi all, ning piirdub nüüd nende märkimisega ja omenda tundmuste («hakkab kõhe») fikseerimisega.

Sotsiaalsuse aspekt tervikuna on O. Jõe ülevaates leidnud küllaldast ruumi, kuid selle konkretiseerimises on autor jäänud poolele teele: tähele panemata on jäänud kirjandusteoste diferentseerumine selle aspekti pooluste vahel, mistõttu kirjandusprotsessi on vaadeldud mingi «ühtse vooluna» (kõik kirjanikud kajastavad oma aja ühiskonda, kõik teosed on orienteeritud tänapäevale). Selle metodoloogia järgi tuleb välja, et ühtmoodi kajastavad oma aja ühiskonda ja on orienteeritud tänapäevale nii teosed, mis näitavad õigesti meie inimeste kangelaslikku tööd, kui ka teosed, mis kujutavad meie elu kõverpeegliis!

Muidugi on õige, et ka kõverpeegli abil kujutatud tegelikkus on omamoodi sotsiaalne, ja ma ei taha hoopiski öelda, et inimesi, kellel puuduvad ideaalid, kes on võõrandunud ja irdunud ühiskonnast või sattunud temaga konfliktiks, ei ole vaja kirjandusesse kujutada. Küsimus on muidugi proportsioonis ja kõigepealt ikkagi autori positsioonis. Kui aga terve hulk kirjanikke «spetsialiseerub» ainult negatiivse pooluse kajastamisele ning autorid isegi kujutavad oma kangelasli süütute ja tagakiusatavate kannatajatena, siis võib niisugune kirjandus sattuda konfliktiks elu endaga. Seda oleks pidanud ülevaates otse välja ütleva. O. Jõgi aga ei tee vahet kaheksuguse sotsiaalsuse vahel ja seega jääb puudu üldistuse nivoost, mis seoks meie kirjandusprotsessis peegelduva tegelikkuse konkreetse elu ja tegelikkusega.

Ja veel viimane märkus O. Jõe ülevaate kohta.

Meil on viimasel ajal moeasjaks saanud palju rääkida ja kirjutada eneseteostusest. Ka O. Jõe ülevaates on sellest juttu. Häirib see, et mõiste sisu ei ole lahti mõtestatud. Ma lihtsalt ei oska paugupealt öeldagi, kus seda oleks rahuldaval tasemel tehtud. Ei tee seda ka O. Jõgi, kuigi terminit on ülevaates mitmel puhul kasutatud. Nii ütleb M. Undi «Mattias ja Kristiina» kohta, et jutustuse sisuks on «tänapäeva noore inimese eneseteostus ja selle võimalused», et «kõik asjaolud [on] selle noore inimese vastu, kõik takistab tema eneseteostust». Ka ülevaate autori positiivne lõpphinnang rajaneb sellel mõistel. Järgmise jutustuse («Ja kui me surnud ei ole») analüüsis märgib Jõgi, et Hannese eneseteostussoov luhub, kuigi allakäigu põhjendust pole kirjanik suutnud anda.

Niisiis, mis on inimese eneseteostus?

Igor Kon oma raamatus «Isiksuse sotsioloogia» (Tallinn, 1971) pöörab sellele küllaldast tähelepanu. Ta ninetab seda enesemääramise protsessiks, mis on seotud nooruki eneseleidmisega. I. Kon kirjutab: «Leida ennast tähendab leida oma koht elus, valida rohkearvulistest võimalustest ja tegevusnormidest need, mis sinu individuaalsusele maksimaalselt vastavad.» (Lk. 108.) Edasi märgib autor, et sotsioloogilised uuringud ja küsitlused tõendavad, et nõukogude noorte hulgas valitseb kõrge ideeline sihikindlus ja usk tulevikku, et eesmärgid, mida noored (välja arvatud tühine vähemus) endale seavad, ei ole kitsarinnalised ega egoistlikud, et elu mõtet nähakse töös inimeste heaks, lahendamata ülesannete lahendamises, uute, kõrgemal tasemel olevate inimsuhete loomises (lk. 108).

Kui eneseteostusest nii aru saada, siis paistab selgesti silma meie kriitika ühe-külgsus. Näib, et ei tunta huvi selle vastu, missugusest eneseteostusest on jutt — nõukogulikust või väikekodanlikust. See on aga oluline. Nii näiteks on Mattias käitumine M. Undi novellis väikekodanliku eneseteostuse ere näide. Mattias on oma ümbrusega konfliktis, lausa sõjajalal. O. Jõgi ütleb ülevaates: «Mattias toimibki taoti mingite seletamatute afektide ajal. Võib-olla närvide ülitundlikkusest, võib-olla iseloomu mingist erilisest diskreetsusest ja õrnusest,

kuid aeg-ajalt langeb ta — väikekodanliku labasuse mõjul — hoopis endast ära, tekib seletamatuid märatsemisi, aetakse ära autosid ja uputatakse neid jõkke. Teiselt poolt on kõik asjaolud selle noore inimese vastu, kõik takistab tema eneseteostust, kõik katsed ennast maksma panna lõpevad vastupidiste tulemustega. Nii teda päris tõugatakse huligaansusele ja kuritegevusele, kusjuures talle hetkekski ei ainu, et ta ise võib milleski süüdi olla.» (Lk. 659.) Missuguseid eesmärgi, ideaale Mattias endale seadis? Seda pole O. Jõgi analüüsinud ja sellepärast on tema mõttekäigud eneseteostuse ümber abstraktset laadi ega vii meid edasi. Siit peaks järgnema mõte, et eneseteostusest rääkides tuleb ka näidata, missuguste eesmärkide, ideaalide nimel see toimub.

Kokku võttes tahaksin rõhutada, et 1973. aasta proosakirjanduse ülevaate koostamisega on O. Jõgi teinud ära suure ja vajaliku töö. Ta on eelmiste aastate ülevaadete võrreldes suuremat tähelepanu pööranud kirjanduse sotsiaalse aspekti väljatoomisele, kuigi selles on minu arvates veel puudujääke, millest oli juba juttu. Kirjandusprotsessi kontuuride selgemaks markeerimiseks on nähtavasti vaja senisest veelgi konkreetsemalt (ja võib-olla ka otseütlevalt) kasutada mõisteid ja definitsioone, mis kajastavad konkreetseid ühiskondlikke sündmusi ja nähtusi ning on otseselt seotud nende suurte ülesannetega, mis seisavad meie rahva ja kodumaa ees. Siis saaksid ka selgemaks kirjandusprotsessi sotsiaalsed funktsioonid ja kasvatustlikud väärtused, mida mõnigi kord kiputakse unustama.

*

Jaan Kaplinski «Luuleraamat 1973» on hoopis teisiti konstrueeritud kui O. Jõe ülevaade. Kaplinski luulekäsitluses puudub tervikuna võetult üldistatud sotsiaalsuse aspekt, mis valgustaks luule kontakteerumist meie ajastu elunähtustega. Luule analüüs on seega seatud väljapoole aega ja ruumi.

Mis siis jääb järele? Loomulikult vana ja tuntud, juba aastaid käibel olev immanent-selt seestpoolt väljapoole analüüs, mis ei näe kirjanduse sotsiaalsust, selle haakumist ühiskonna ees seisvate ülesannetega. Sellise käsitluse kohaselt on luule nähtus, mille

sisu väärtus ei olene loomingingu ühiskondlikust kaalust, vaid ainuüksi sellest, millisel määral poetet on leidnud oma maailmanägemisele originaalsed, ainult temale omased kunstikujundid ja -vormi. «Kõigepealt loeb ikka see, kui hästi ja siiralt luuletaja seda kõike väljendada-avaldata suudab.» («Looming» 1974, 5. lk. 835.)

Tõsi küll, J. Kaplinski ülevaates on siiski olemas midagi, mis laseb meil mõnel juhul kasvõi laias laastus näha või aimata luuletaja maailmavaatelist külge. See «midagi» on küll ainult autori üksikud tähelepanekud selle kohta, missugused argielunähtused luuletajat häirivad, mida ta sallib, vihkab või põlgab. Kahjuks puuduvad tähelepanekud kõigi poetide kohta, samuti puudub täielikult temaatiline analüüs.

Kui võtta aluseks need napid märkused, mis Kaplinski ülevaatesse nagu kogemata on sattunud, saame vaid punktiirjoontega kontuurpildi mõne luuletaja maailmanägemisest. Tuleb välja, et võrdlemisi suur osa meie luuletajaid olevat ühel või teisel määral konfliktis argieluga (ka argipäevaga, argipäevaseusega), nad püüdvat sellest oma luuleratsul eemale kapata, suuremalt jaolt tagajärjetult. Näiteks Lehte Hainsalu kohta ütleb ülevaate autor: «Ma ei usu, et Hainsalu suudaks põlgusväärse argipäevaseuse (Siin ja edaspidi minu sõrendus — E. P.) vastu mässu tõsta, kuigi ta seiklustest, askeesist, ketserlusest ja muust üle-piiri-minekust vahel värssides kõneleb.» Ja edasi õpetab ta poetessi, kuidas «igapäevaseuse hallist uimast» välja pääseda (lk. 841). Lõpuks annab autor Hainsalule ka «sotsiaalse» hinnangu: «Võib-olla on Hainsalu suurim voores praegu siirus, millega ta luules fikseerib oma argipäevatraagika ja suutmatuse sellest üle saada. Mis aga ei ole lahendus, sest luule on loomuldasa siiski midagi argipäevast ülemat.» (Lk. 842.)

Viivi Luige puhul ütleb autor: «Argielu on siis omaette tasapind, millest ei saa ruumi, avaramasse ellu ja ilma tõusta, kui pole tiibu.» (Lk. 843.) Seades argielu kindlalt opositsiooni luuleeluga, märgib autor korra küll õigesti, et luuleelu mahutab kõik argise ja veel palju rohkem, et luuletaja paneb tavalistest asjadest ja olukordadest kokku midagi ootamatut, mis ometi mõjub nii, nagu oleksime ammu val-

mis teda vastu võtma. Kuid samal leheküljel väidab ta: «... luuletaja ei suuda argisest üle olla, vaid põgeneb tema eest, lahku argipinnalt ühele teisele pinnale, mida võib nimetada poetiliseks, hermeetiliseks, esoteeriliseks vms.»

Kõigepealt tuleks märkida, et ülevaate autor paneb ühte patta niisugused mõisted nagu argipäevaseus ja argipäev (= argielu), mis metodoloogiliselt pole kuigi õige. Argipäevaseus on hoopis midagi muud kui argipäev. Kui argipäevaseuse all mõistame tõepoolest kõike seda, mis on üleva, pühapäevase, piduliku ja ka luulemaailma vastand, siis argipäev, s.o. tööt tegemise päev, võib olla argipäevaseusest üsnagi kaugel. Nende mõistete segiajamine tähendaks koos argipäevaseusega ka argipäeva taunimist, tähendaks argipäeva, mis on tulvil nõukogude rahva ennastsalgavat tööd ja kangelaslikku võitlust uue ühiskonna ülesehitamise eest, väljaheitmist luulemaailmast.

Linda Ruudi puhul ütleb Kaplinski, et luuletajas võib näha rahuldamatust kõige ümbruse ja endaga, millest ta aga välja ei saa ega usu saavatki. Ruudi luule olevat otseku pingutatud kahe pooluse vahel, millest üks on selgelt miinus-, teine plussmärgiga. Miinuspoolel on kõik tavaline ümbrus, argielu (lk. 844).

Linda Ruudi analüüsides on J. Kaplinski ohtromalt esile toonud sotsiaalseid jooni. See tõestab, et tal on selle tarvis silma, et ta on suuteline kirjutama ülevaateid, milles ei puudu ka loominguga sotsiaalne analüüs. Ta ütleb: «Linna ja seltskonnäelu näib Ruud eriti vihkavat. Need on aga kaks vägevast koletist, mis ulatuvad igale poole. Seltskond ulatub loodusse seda reostama, linnast ei pääse luuletaja kuigi palju välja. Polaarsused on õige teravad: vihatud linnale vastandub loodus...» (Lk. 845.) Ja edasi: «Seltskonda Ruud vihkab, sõprus ja armastus on talle küsimärgiga väärtused [...]. Ruudil on saatuslikult selge, et elu, mis elatakse, ei anna inimesele seda, mida ta vajaks. Ta ei saa aga selle tavalise eluga leppida, vaid püüdleb millegi poole, mida ei oska täpselt väljendada. Elu hallis kangas on mõned heledad lõimed. Ruudi helged hetked on need, mis lasevad tal unustada selle elu ja saada osa hetkest, sellest, mis hetkes on, olgu looduse liikumine või lapse igavikuline

inestamine. Unustus on Ruudile üldse plussmärgiga («Kolm suveetüüdi», «Kevad-hommik»), et õnnelik olla, tuleb elust ja inimestest lahku pääseda...» (Lk. 845—846.)

Eha Lättemäe loomingu analüüsi luge-des näeme tuttavat põhimotiivi: poetess püüab ehitada oma haiget saanud hinge ümber üha kõrgemale keerkivat okaslinna, et ennast maailmast kindlamini eraldada.

Jüri Üdile pole luule mitte enda avamise, vaid enda varjamise vahend, mask. Kaplinski kirjutab: «Üdi ei näi tundvat erilist kihku argimaske maha kiskuda. Kui ta seda teebki, siis vaid selleks, et ette võtta hoopis veidram mask, eemalduda argielust teisele poole, vabadele radade...» (Lk. 849.)

Ainult debütant Viuu Härmi raamatut «Pealkirjata» analüüsid leiab Kaplinski, et ka argipäev on luuletaja loomingus koha leidnud. Kuid siinsamas ütleb ta: «See, kuidas argielamused luuleks saavad, on ikka midagi lõpuni seletamatut.» (Lk. 851.) Näib, et kriitik on veidi kergemeelselt oma «leüst» üle libisenud, sest argielu (*resp.* tänapäev, inimeste igapäevane töö ja tegevus) peaks ju asuma meie luule tähelepanu keskpunktis. Kui luuletajad ei tea, kuidas argipäeva luulega seostada, debütant Viuu Härm aga teab, siis oleks Kaplinski kui ülevaate kirjutaja pidanud sellele asjaolule erilist tähelepanu pöörama.

Osaliselt on ta seda ju teinudki, kui kons-tateerib, et luulekogu on väga tasakaalukas raamat, et selles puudub pingutus nagu Lättemäl, et Viuu Härmi luule liigub samas suunas, nagu liiguvad bioaega jaotavad liikumised meis, et selle meile kõige tähtsama ajapendli liikumine tiksub Viuu Härmi värssidest alatasa läbi (lk. 852).

Mulle näib küll, et seda ajapendli tiksumist võime täheldada ka paljude teiste poetide loomingus, et mitte kõik luuletajad pole argieluga (*resp.* ühiskonnaga, kaasajaga) lepitamatus vastuolus (näit. Uno Laht, Manivald Kesamaa, Lehte Hainsalu). Ja küllap vist oleks huvitavam olnud autorite loomingu sotsiaalse aspekti põhjalikum analüüs nii luuleülevaates kui ka muudes kriitilistes sõnavõttudes. Kahjuks niisugust terviklikku analüüsi (peale üksikute juhuslike tähelepanekute) Kaplinski artiklis ei ole.

Sellest siis tulenebki kurioosus, et läh-

tudes kirjandusprotsessi analüüsis ainult ühest aspektist — esteetilisest (mis iseene-sest ei ole väär, vaid tingimata vajalik, kui see on orgaaniliselt seotud sotsiaalse aspek-ti analüüsiga), asetatakse võrdlemiseks kõrvuti täiesti kõrvutatamatu poete. Näi-teks Arvi Siiga ja Manivald Kesamaad võrreldes (lk. 838) leiab Kaplinski, et Siig moderniseerib oma (romantilisi) kujundeid, Kesamaa aga kasutab samasuguseid võrd-lusi, epiteete ja sõnaühendeid nagu meie riimitud luule sajandi algul. Muud vahet Kaplinski ei näi neil märkavat. Kui ta aga oleks mõlemat poeti mõõtnud ka sotsiaalse mõõdupuuga, küllap ta siis oleks märganud, et samal ajal kui A. Siia looming, nagu Kaplinski ise märgib, on väga hapralt seotud väliste asjaoludega, kui tema tundeelu ei määra välissündmused, vaid kurbus, rõõm, melanhoolia, depressioon, maailma-valu jms. vahelduvad kaunis seletamatult (lk. 837), on M. Kesamaa looming tihe-dasti seostatud ühiskondliku arengu probleemidega. Kesamaa luuletustes ja poemi-des määravad poedi tundeelu peamiselt sotsiaalse elu tähtsamad sündmused, nõu-kogude inimese tänapäevased rõõmud ja mured, neis ei leidu elust lahtirebitud abstraktset melanhooliat ja depressiooni, nii iseloomulikke modernistlikku moehaigust põdevale luulele. Kaplinski ei ole seda märganud, sest tema mõõdupuud on teist-sugused.

Jaan Kaplinski ulatuslik ülevaade käsit-leb mõõdnud aasta luulet formaalsest-esteetilisest aspektist. Kui sellega oleks kaasnenud sotsiaalne analüüs, oleksime saanud tervikliku pildi meie luuleloomingu ideelis-kunstilisest kvaliteedist. Kahjuks seda pole. J. Kaplinski on eesti luuleloo-mingut analüüsinud teisiti, ainult esteetili-sest aspektist, mis loomulikult on ülevaate muutnud ühekülgseks.

Lõpetuseks tahaksin märkida, et kalduvus analüüsida kirjanduse sotsiaalsuse aspekti liialt üldistatud-abstraktsel tasemel tegelikult raskendab kirjandusprotsessi õiget mõistmist. Kirjanduse sotsiaalsus (sotsiaalne kirjanduses ja kunstis) on sisult avar mõiste, hõlmab kirjanduse igasuguse seose ühiskonnaga, tänapäevaga. Kuid ainuüksi summaarne ettekujutus sotsiaal-

